

Térkép e táj

Köztes-Európa 1763-1993 (Térképgyűjtemény). Összeállította: Pándi Lajos. Budapest, Osiris-Századvég 1995. 798 p., 331 térkép

Rögtön az elején megmondom: a Századvég-Ozirisz által Pándi Lajos szerkesztésében, Bárdi Nándor munkatárskodásával és Molnárné Kasza Katalin térképrajzolásával megszületett munka, a Köztes-Európa 1763-1993 c. gyűjtemény egyedülálló, kiváló munka. Több mint háromszáz nagy és körülbelül ugyanannyi kiegészítő, kisebb térkép, a páratlan oldalakon, a térképekhez pedig minden páros oldalon kimerítő kísérő információk, amelyek akár önmagukban is megállnák a helyüket, amolyan hevenyészett Közép-Európa-történetet adva ki. S mindehhez impresszív irodalomjegyzék társul. Az itt következőkben megkíséreljük kideríteni, hogy milyen elv vezérelte a kötet összeállítóit, mely megfontolások alapján kerültek be a kötetbe azok a térképek, amelyek bekerültek, s miért maradtak ki a kimaradók, majd pedig - mivel a recenzens per definitionem egy krakéler, akinek nincsenek barátai, még családtagjai és rokonai is elhúzódnak tőle, és reggelente acélízű szájjal ébred, hogy ma kibe is kössek bele - néhány kritikai tárgyú észrevétellel próbáljuk elrontani a kötet összeállítóinak és használóinak jól megérdemelt örömét.

A szerzők Köztes-Európának hívják vizsgálatuk tárgyát, ami a német Zwischen-Europa magyar fordításának tűnik. Az elnevezés a Balti-tengertől az Égei-tengerig, keleten a (jobbára: a jelenlegi) belorusz (orosz)-balti, belorusz-lengyel, ukrán-lengyel és román-ukrán határtól a lengyel-német, illetve a cseh-német határig és az osztrák-magyar határig tartó területet jelöli, igen helyesen. A névnek továbbá megvan az az előnye is, hogy mentes mindenféle politikai felhangtól - ha emlékszünk rá, a nyolcvanas években komoly vita folyt arról, hogy minek is hívják ezt a régiót, s ennek örvén szabadságharcosok konfrontálódtak reálpolitikusokkal, almáspite-nosztalgisták ábrándoztak arról, hogy egy szép napon megint a Monarchiára ébrednek, s önjelölt helyi Kissingerek csomagolták a „régioról” szóló kvázi-történelmi diskurzusba színes álmaikat, melyekben seregnyi hangya mintegy észrevétlenül odébb visz bizonyos államhatárokat. Ez a korszak múlni látszik: a gyűjtemény szerkesztői mondhatni szenvtelenül közelítenek tárgyukhoz, szerintük Köztes-Európába a csehek vagy mi épp úgy beletartozunk, mint a pomákok vagy a gagauzok, ami lehet, nem valami fényes társaság, s kezdeni sem igen lehet vele semmit, de hát nem mind szép, ami igaz. A kötet első térképéhez („Köztes-Európa államalkotó nemzetei”, 28-29.) fűzött kommentár indokolja, ha lehetünk kissé nagyképűek, történetfilozófiai szempontból, hogy miért is kell ezeknek az országoknak külön térképgyűjtemény. Pándi a közös történelmi tapasztalat legfontosabb vonásaiként a birodalomellenességet, a nemzetállam idealizálását s még néhány egyéb, a „nemzettudat” tárgyköréből jobbára önkényesen, bár nem alaptalanul kiragadott elemet sorol fel. Mint minden Közép-Európa- (vagy Köztes-Európa-) fogalom, ez is lehet igaz is, meg nem is. A birodalomellenesség egyes nemzetek (vagy „nemzettudatok”) esetében korántsem absztrakt tendencia, s ezért nem abszolutizálható. A magyar, a lengyel, részben a szerb vagy éppen a bolgár „nemzettudatra” a történelem egyes, sokszor nem is olyan rövid pillanataiban épp valamiféle sajátos birodalmi gondolkodás volt a jellemző, még akkor is, ha közben birodalmakkal állt szemben (a 19. századi lengyel politikai gondolkodás

például még pillanatokra sem igen került ki a 16. századi Rzeczpospolita visszaállításának büvköréből, a Garasanin-féle Nacertanije szintén egy balkáni szerb mini-birodalom képét vetítette elő, a görögök csak 1922 után gyógyultak ki a Megali Ideából, ha egyáltalán, ésatöbbi). A nemzettudat egyéb elemei (a fenyegetettség víziója, a nemzetállam idealizálása, a hídszerep képzete) persze mind igazak, talán csak annyit lenne érdemes hozzátenni, hogy mindezek kritikája vagy tagadása is tradicionálisan része a közép-európai kultúra(k)nak.

Pándi szerint a „régio sajátossága (...) a sok kis nemzet nagyfokú kevertsége (...) s az etnikai és politikai határok ezzel összefüggő meg nem feélése.” A kötetnek ez a, legfontosabb gondolata s egyben szerkesztési elve is. A térképek túlnyomó többsége az etnikai és felekezeti viszonyokat és azok változását, illetve a politikai változásokkal összefüggő határmódosulásokat rögzíti. A lejtmotív tehát az úgynevezett „nemzeti eszme”, még akkor is, ha sok esetben nem lehet valódi nemzetekről beszélni, és ha az egyes nemzeti ideológiák mégoly különbözőek is. Ami a kötetből szinte teljes egészében hiányzik, az a tradicionális Közép-Európa-fogalom másik fele: a modernizáció, illetve a modernizációs próbálkozások bemutatása, a „haza és haladás”-ból a haladás. A társadalomtörténet. Néhány térkép a demográfiai viszonyokról és azok változásairól, a városiasodásról, az iparosodásról, a foglalkozási szerkezetről, az írástudásról, a mortalitásról stb. bizonyosan nem ártott volna, bár könnyen elképzelhetőnek tartom, hogy a szerzők próbálkoztak a dologgal, csak a helyi történeti szociológiák általános alultápláltsága miatt nem találtak fogást rajta, s ez persze a legkevésbé az ő hibájuk.

A kötet első fejezete a *Köztes-Európa államalkotó nemzetei* címet viseli. A szerzők szerint vitatható a belorusz és az ukrán „kivülhelyezése”, ha nem is Köztes-Európán, de az államalkotó nemzetek közösségén. Olcsó dolog belekötni abba, amiről a szerzők már eleve jelezték, hogy ebbe bizony bele lehet (úgyhogy ne tessék, kérjük szépen), ennek ellenére jegyezzük meg, hogy bizony, jobb lett volna Ukrainát és Belorusziát az államalkotó nemzetek közé sorolni, és azt mondani, hogy *behelyezésük* vitatható. Paradox módon Belorusszia járt jobban, amennyiben két önálló térképet végül is kapott az utolsó, összefoglaló fejezetben („Köztes-Európa országainak területi változásai”, 316., 317. sz., 676-680.), míg Ukrajna önálló térképpel alig szerepel a gyűjteményben (a szerkesztők két melléktérképet szenteltek neki, az egyiket az 1917-21-es eseményeknek (138/a), a másikat, lényegében toponímák nélkül, egy 1970-es adatsor alapján az ország etnikai viszonyainak, 285/b). Ukrajna bizony többet érdemelt volna, annyit egészen biztosan, hogy legalább az említett utolsó fejezetben helyet kapjon (ha már Moldávia belefért). Az utolsó fejezetben egyébiránt szerepel Macedónia és Bosznia-Hercegovina is, igen helyesen. A szerzők szerint államalkotó nemzet ugyanis valószínűleg az az etnikai közösség, amely magát nemzetnek véli, és önálló államot alkot: márpedig eszerint a definíció szerint mind Bosznia-Hercegovina, mind Macedónia most lett az. A macedón nemzetépítés, mely vagy száz éve kezdődött és a titói érában kapott lendületet, tagadhatatlanul befejeződött, a bosnyákokat „most lövik nemzetté” (Dobrovits Mihály szavával), önálló államra most tettek szert - felteszem, a kötet szerkesztői ezért adtak mindkét országnak önálló térképet az utolsó fejezetben, s ezért nem szerepelnek az elsőben. E logikát nem érheti kifogás, sőt, állást is foglal abban a tekintetben, hogy nem veszi be a macedón vagy a bosnyák nemzet ősi mivoltáról szóló helyi szövegeket. Ennek ellenére Bosznia-Hercegovinát legalább egy kifejezetten saját történeti térképpel meg lehetett volna küldeni (az első önálló térkép, amelyen szerepel, az

1878-as okkupációt ábrázolja, aztán az 1992-es felosztási terv következik, pedig mielőtt fel akarták volna osztani, valahogy össze kellett, hogy álljon), ami bemutathatta volna a felekezeti-etnikai viszonyok *változásait*, Bosznia-Hercegovina határainak módosulásait, tudomisen, azt, amiből a bosnyák nemzet és a bosnyák állam *lett*. (Macedónia esetében például van egy hasonló jellegű térkép.)

A következő fejezet a Köztes-Európában labdába rúgó birodalmakat és áldásos tevékenységüket mutatja be. Ebben a részben a Napóleon-korabeli Köztes-Európa három önálló térképpel is szerepel (37., 39., 40.), míg az Oszmán Birodalomnak mindössze egy jutott, és az is csak a területi veszteségeit mutatja be, uszkve a karlócai békétől (41.). Tény, hogy a címben jelzett periódusba kétségtelenül csak ez tartozik bele, de milyen szép lett volna, ha szerepel egy olyan térkép is, amely a keletkezéséről szól, vagy netán a belső közigazgatási határait ábrázolja! (Azért merem ezt mintegy számon kérni, mert a gyűjtemény készítői más alkalmakkor - hála Istennek – igen rugalmasan kezelik az időhatárokat, amolyan bonus track-ként beemelték például a Német Lovagrend tündöklését és bukását is, amelynek története a 16. századra le is zárul, arról nem is beszélve, hogy a vilajethatárok más térképeken, mintegy mellékesen és ennél fogva nehezebben kivehetően ábrázoltatnak.) Egyébként is, talán szerencsésebb lett volna, ha minden egyes birodalom felemelkedése és bukása kap egy külön térképet ebben a részben: az említett oszmánon kívül a litván, majd a lengyel-litván is, meg az orosz is, még akkor is, ha ez valóban némi nagylelkűséget igényelt volna az időhatárok tekintetében. (Megint csak: ha van egy „Nagy-Karantánia a 11. század elején” című darab?...) A gyűjtemény következő blokkja (C és D fejezetek) a 19. századi nemzeti felszabadító harcokkal, illetve az első világháború előtti határok kialakulásával foglalkozik: szépen sorra veszi a balkáni (a szerb, a görög, a román, a bolgár), a magyar és a lengyel nemzeti mozgalmakat (sőt, Olaszország és Németország egyesítéséről is találunk térképeket, amit pedig nem is vártunk volna). Innentől kezdődnek azok a térképek, amelyek a különféle választási eredményeket mutatják be, s ez jó. A cím mindazonáltal kissé megtévesztő, ugyanis a D. fejezet *Az európai nemzetállamok megszilárdulásáról* ígér hasznos tudnivalókat: márpedig ez a két rész inkább a három birodalom, az osztrák-magyar, az orosz és az oszmán végóráit meséli el. A nemzetállami aspirációk a kötetben is az első világháborúba torkollanak, ami további nemzetállamok létrejöttéhez vezet (E. és F. fejezetek), hogy aztán a G. fejezet már a második világháborút és előzményeit tárgyalja. A kötet e helyütt is hű marad szemléletéhez: a második világháborút az aktuális két birodalom, a szovjet és a német hódítási törekvéseiként, illetve a vetélkedésük erőterébe kerülő kisnemzeti viszályok halmazaként mutatja be. E felfogás üdítően Köztes-Európa központú (a Magyar Narancs 1995. május 25. számának egyik vezércikke e gondolatot így fogalmazta meg: „Ki hinné, hogy a 20. századot még mindig Kelet-Európában találják ki, amikor ott találták ki az egész első felét, és olyan is lett?”). És a vázolt koncepcióból futotta a kötet utolsó előtti részére is, mely a *Köztes-európai ütközőzóna restaurálása, 1989-1993* címet viseli. Ez a fejezet Oroszország- és Németország térképekkel indít, s azt sugallja, hogy a térség meghatározó külpolitikai viszonyrendszere ismét a német-orosz vetélkedés lesz. Éppenséggel magának az „ütközőzóna” szónak is csak így van értelme - a szerzők például egyetlen térképet sem helyeztek el, ami az úgynevezett Európához való csatlakozás különféle-diplomáciai, gazdasági, katonai - vonatkozásait szemléltetné. Pedig lehet, hogy most az egyszer óvatosabban kéne bánni a birodalmak versus kisnemzetek értelmezési sémával.

A térképek általában jól áttekinthetőek és szépek. Van azonban néhány kivétel. A nehezen kibogozható darabok közé tartozik például a „Köztes-Európa történelmi tájai” című (3. sz.) vagy a már-már kivehetetlen 97. számú darab, ami a „Macedónia felosztása, 1913:” címet viseli. Ez egyszerre ábrázolja a térség etnikai viszonyait (a kucovlahokig bezárólag), aztán néhány vilajethatárt, aztán a felosztás utáni határokat, aztán két titkos szerződésben megállapított határokat, aztán még valami határokat, ember legyen a talpán, aki képes eligazodni a sok rohadt vonalon. Ilyen példa egyébként több is akad, főként a melléktérképek között („A felső-sziléziai népszavazás, 1921.”, 125/a térkép, nyolcféle adattal és jellel egy fél tenyérynyi Lengyelországon, vagy Napóleon oroszországi hadjárata (37/a) akkora helyen, hogy még Gerd Müller sem tudna rajta cselezni). Ezek pedagógiai szempontból feltétlenül hasznosnak mondhatók: a közép-európai történelem tanulmányozóját a kétségbeesésbe kergetik, ami egyrészt tökéletesen passzol a tárgyhoz, másrészt elveszi a kedvét a további tanulmányozástól, és így talán értelmesebb dolgokkal fog foglalkozni abban a kevés időben, ami még hátravan, és elmegy például Herbalife-ügynöknek, vagy nyolcadszor is megnézi a Duna-tévén a Casablancát. Ugyanakkor, szűk szakmai szempontból, a kevesebb adat ezekben az esetekben feltétlenül több lett volna. De ez legyen a legnagyobb bajunk.

Néha az is megesik, hogy túl kevés a toponíma a térképen (10. sz, 26. sz.), ez néha logikátlan: a zsidókról szóló térképeknél például a Baltikum részletesebb, mint a lengyelországi (jóllehet itt csak a lengyelországi zsidók számának csak egy tizede élt). Megért volna egy részletesebb térképet a görög katolikus vallás is, például egyházmegyék szerintit, nem ártott volna a mellékelt információkat rátenni a térképre, a lengyelországi, magyarországi és erdélyi görög katolikusok közti különbségeket valahogy megjeleníteni. És biztosan akad majd még példa arra, hogy a gyűjtemény egy-egy térképe csak egy másikkal együtt nézve válik értelmessé, de hát dolgozzon az olvasó agya, azért van.

A kötet legfájdalmasabb hiányossága a toponímák helyesírásával, illetve átírásával kapcsolatos. Először is a térképeken szereplő helységnevek nagy részéről, a mutatóból pedig teljes egészében hiányzanak a diakritikus jelek. A latinbetűs (lengyel, cseh szlovák, szlovén, horvát, sőt, szerb, sőt, román stb.) nevek feltüntetésekor ez nem jelenthetett volna akkora problémát, hogy ne lett volna érdemes próbálkozni vele (a cirillbetűsökkal, a fonetikus átírás mián, pedig nincs sok gond). Ennek híján a térkép menthetetlenül és per definitionem pontatlanná válik, még akkor is, ha kifogás annyi, mint a tenger. A *Névmutató* rövid bevezetője némiképpen meggondolatlanul egyébként avval kérkedik, hogy a mutató „a térképeken szereplő összes nevet, azok történelmi és nyelvi variációit tartalmazza”. Ezt ne higgyük el neki (csak két példa: Skopje nem csak Üsküb és Szkopje, hanem Scopia, Shkup, sőt, még Skoplje is, Lvov városában Lwów és Lemberg mellett még Ilyvót és Lvivet is tisztelhetjük). Magukon a térképeken a toponímák különféle variációi szerepelnek, amivel nincs is semmi baj. Értesüléseink szerint készül az a pótkötet, amely valóban megadja az összes helységnév minden lehetséges nyelvű változatát, ami, ha összejön, még a telefonkönyvnél is izgalmasabb olvasmány lesz.

Mindezek a kifogások persze elhanyagolhatók a térképgyűjtemény erényei és az elkészültének tényéből fakadó nagyszerűség mellett. Világos és értelmes koncepció, túlnyomórészt a szemnek is szép és áttekinthető térképek, iszonyú mennyiségű információ - nélkülözhetetlen segédkönyvet kapott a magyar Közép-Európa-kutatás. Ne

rajta kérjük számon, hogy azok a magyar nyelvű történelemkönyvek, amelyek tanulmányozása mellett használnunk kéne, még nem láttak napvilágot. (Jóllehet; ahogy Para-Kovács Imre, a jeles közíró a heti Magyar Narancs első számában megfogalmazta: „Szakembereink már dolgoznak a problémán”.) És biztos úgy lesz, hogy ha majd megjelenik a térképgyűjtemény mondjuk hetedik, javított és bővített, színes kiadása, a recenzensnek tényleg csak két betűt kell majd leírnia, mielőtt a pénztárhoz fírad: O. K.

Bojtár B. Endre